

СЕМАНТИЧНЕ ЗРУШЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ ОДИНИЦІ ЯК ЗАСІБ ТЕКСТОФОРМУВАННЯ (КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

На основі обґрунтування антропологічного підходу до художнього тексту аналізуються потенційні можливості використання фразеологічних одиниць з семантичним зрушенням як засіб формування тексту.

Однією з найхарактерніших рис сучасного етапу розвитку мовознавства є прагнення досягнути мову як антропологічний феномен, коли мова розуміється як конструктивна властивість людини, а людина визначається як людина саме завдяки мові [1:29]. Найбільш поширеним напрямком реалізації такої загальної антропологічної спрямованості є когнітивний аспект вивчення мовних явищ, до яких залучались більш традиційні підходи: структурний, функціональний, семантико-стилістичний та інші. В останні роки когнітивний підхід успішно застосовується для вивчення художнього тексту як цілісного складного утворення, найголовнішу роль в якому відведено творцю тексту – автору [2;3]. Стрижневою ідеєю вказаного підходу можна назвати тезу про те, що за художнім текстом стоїть концептуальна, смислова система його автора, яка забезпечує і породження тексту, і його розуміння.

Слід підкреслити, що когнітивний підхід відкриває нові площини у дослідженні тексту як явища та дає змогу розглядати проблему автора та тексту у зв'язку з проблемами концептуально-когнітивної організації тексту. Текст як такий у мовознавстві та стилістиці трактується або через сукупність специфічних одиниць та прийомів, властивих певному авторові, або як форма існування особливих засобів вираження естетичних значень, або як система поетичних стійких концептів, або як певна система концептів індивіда. Названі підходи реалізуються у дещо односторонній інтерпретації тексту як явища, і це методологічно детерміновано. Подолання такої однобокості дослідники вбачають у розгляданні тексту як динамічно вербально/невербального об'єкта, який породжений індивідуальною свідомістю та фіксує її специфіку. Розуміння тексту як комунікативної та смислової єдності, створеної з естетичною метою, підводить нас до необхідності аналізу того, що ця єдність породжує. В цьому аспекті проблема когнітивної, смислової та комунікативної цілісності тексту може бути вирішена через актуалізацію категорії авторської свідомості [2:8] та через вивчення цієї важливої когнітивної царини. Слід особливо наголосити, що когнітивний аспект даного явища передбачає обов'язкову репрезентацію когнітивних складових царини авторської свідомості у вербальних знаках.

Залучення когнітивного та психолінгвістичного підходу до тексту в процесі дослідження його організаційного центра (авторської свідомості) не тільки доцільне, але й обов'язкове. Феномен свідомості автора, яка керує творчою діяльністю письменника, не може бути проаналізований без пояснення особливостей концептуальних систем та когнітивних баз даної мовної особистості. Мається на увазі насамперед діяльність авторської свідомості як специфічна робота мислення, характер мовної когніції, яка пов'язана з навколишнім світом у процесі активної діяльності свідомості, що не тільки сприймає, але й формує [4:35]. Пропонований підхід дає можливість глибше зрозуміти роботу свідомості, точніше проаналізувати співвідношення типового та суб'єктивного в процесі естетичної мовної діяльності, описати участь тих чи інших структур у реалізації когнітивних та креативних механізмів при створенні тих чи інших моделей світу (тобто текстів) засобами художньої та нехудожньої мови.

Важливо усвідомлювати, що в мовних процесах використання мовних одиниць завжди є відображенням суб'єктивних засобів інтеграції смислу: мовець використовує мову для адекватної реалізації свого задуму, для акцентування найважливіших особистісних смислів. Як влучно зауважила О.С. Кубрякова, "...активно діюча свідомість приймає рішення дещо висловити, і мовленнєвому акту передує формування думки та планування мовленнєвого виразу" [5:25].

Оперуючи поняттям "смысл", когнітивісти виходять з положення про те, що смысл детермінований ситуативно, він співвідноситься з думкою, з вихідним задумом висловлювання. Смысл можна розуміти як "індивідуальне значення слова, виділене з ... об'єктивної системи зв'язків", яке складається "з тих зв'язків, які релевантні даному моменту та даній ситуації" як "привнесення суб'єктивних аспектів значення відповідно до даного моменту та даної ситуації" [6:60]; як "особисте ставлення суб'єкта до світу, яке фіксується у суб'єктивних значеннях", як те, що "створює упередженість людської свідомості" [7:147,153]. Отже, чи не найважливішою ознакою смислу вчені називають його суб'єктивність, особистісність, і прагнення передати найточніші відтінки цього особистісного смислу є головною метою мовця/автора.

Проте бажання адекватно передати певний смысл обов'язково стикається з питанням адекватного розуміння цього смислу, тому що, як справедливо писав видатний психолог Р.С. Павльоніс, "...ми сприймаємо, пізнаємо лише ті об'єкти, які ми здатні "схопити" завдяки смислам, що містяться в нашій концептуальній системі, і це являє собою інтерпретацію цих знаків - об'єктів, спосіб їх осмислення нами... Мова сама по собі не виражає ніяких смислів, які б існували незалежно від концептуальних систем. Тому що виражати – це символічно репрезентувати зміст одної концептуальної системи так, щоб ця символізація була б інтерпретацією в якійсь іншій або в тій самій концептуальній системі..." [8:383]. Думку про принципову важливість і нерозривний зв'язок породження тексту та його розуміння можна проілюструвати відомим висловленням Е. Бенвеніста про притаманну мові здатність подвійного означування – семантичного та семіотичного. Семіотичне (знакове) має бути пі-

знаним, семантичне (мовленнєве) має бути зрозумілим [9:76]. Сама по собі вказана здатність є лише потенціалом, який використовується мовцями і для утворення, і для репрезентації певних смислів.

Наведені вище висловлювання поєднані висуненням на перший план ролі мовця в утворенні та розумінні тексту, тезою, яка в літературознавстві стала базою для сотень досліджень у різних мовах. Тлумачення відношень "автор-текст" з такої точки зору має вигляд своєрідної тематичної інтерпретації, яка знайшла блискуче вираження у творах, зокрема, М.М. Бахтіна та Ю.М. Лотмана. У таких інтерпретаційних дослідженнях крізь тонкий аналіз різних аспектів тексту за допомогою тем, тематичних комплексів, мотивів досліджуються картини світів, які сконструйовані художньою свідомістю. Зрештою така "поетика виразності" (Ю.М. Лотман), починаючи з виявлення тем, приходить до реалізації смислів, а через них – до розгортання конкретного "поетичного мислення" – явища, яке "належить" у ієрархії поетичних структур до рівня, вищого, ніж стилістичний" [10:126]. Цей шлях, на думку когнітивістів, є логічним та обов'язковим, тому що у будь-якій деталі тексту криється мотивація її появи в даному місці в даний момент, а також у даному вигляді в єдності взаємних зв'язків з іншими деталями [2:27].

Отже у даній статті ми хочемо показати логічну та концептуальну детермінованість семантичних зрушень у фразеологічних одиницях англійської мови в процесі реалізації їх ролі текстоформування (починаючи з заголовка) з позицій когнітивного підходу. Тобто йдеться про текстоформуючі потенції фразеологічних одиниць із семантичними зрушеннями.

Під семантичним зрушенням у ФО розуміємо контекстуальне детерміноване змінення семантики ФО на основі модифікації її зовнішньої або внутрішньої форми, яке використовується мовцем для найбільш точного вираження його думки.

Окремі види семантичних зрушень у ФО були предметом вивчення на матеріалі оказіонального функціонування ФО у різних мовах [з останніх робіт: 11,12,13,14], проте на матеріалі англійської мови ще не було зроблено дослідження, яке б охоплювало всі види семантичних зрушень у ФО та розкрило когнітивну природу й прагматичний потенціал цього цікавого мовленнєвого явища.

У процесі аналізу текстової реалізації англійських ФО у художній прозі ХХ-ХХІ ст. було виділено п'ять основних видів семантичних зрушень, які базувалися на:

- розширенні компонентного складу ФО;
- скороченні компонентного складу ФО;
- заміні компонентів ФО;
- певних граматичних явищах всередині ФО;
- контекстуальному переосмисленні ФО.

Крім того, аналізувалися випадки взаємодії різних видів семантичних зрушень.

Робота з текстовим матеріалом засвідчила, що ФО із зрушеннями можуть функціонувати як заголовки, причому певні частини таких ФО знаходять актуалізацію в подальшому контексті, створюючи цікаві контекстуальні та концептуальні зв'язки. Велика роль заголовку в художньому творі загальновідома. Заголовок втілює у концентрованій формі основну ідею твору для своєї повної реалізації макроконтраксту всього твору. Професор В.А. Кухаренко відзначала, зокрема, що заголовок – це "...рамковий знак, який вимагає обов'язкового повернення до себе після завершення читання та який нарощує обсяг свого значення за рахунок безлічі контекстуальних значень найрізноманітніших мовних одиниць" [15:50].

Використання ФО у заголовку прозового твору спостерігається достатньо часто, певна кількість таких заголовків стала хрестоматійними прикладами. Згадаємо деякі назви п'єс О. Островського: "Не всё коту масленица", "На всякого мудреца довольно простоты", назви романів "The Razor's Edge" та "Cakes and Ale" (W.S.Maugham), "Late Call" (A.Wilson), "Swan Song" (J. Galsworthy) та інші.

Проте використання ФО у заголовку, яке супроводжується неодноразовим вживанням цієї ж ФО з різними семантичними зрушеннями, у подальшому тексті зустрічається, принаймні у англомовній прозі останнього століття, не так часто і тому становить особливий інтерес.

Розглянемо вживання трансформованої ФО у заголовку роману. Йдеться про роман "The Spy Who Came In From the Cold" (J. Le Carre). У цьому заголовку використано ФО "to come in from the cold" – "повернутися до своїх до близьких, бути прийнятим" [16:405], який червоною ниткою проходить через увесь роман, причому вживається у трансформованому вигляді, наприклад, з заміною одного з компонентів:

(1) "We have to live without sympathy, don't we? That's impossible of course. We act it to one another, all this hardness; but we aren't like that really. I mean one can't be out in the cold all the time; one has to come in from the cold...do you see what I mean?" (c.15)

I want you to stay out in the cold a little longer. (c.15)

Крім того, базова ФО вживається в одному з контекстів і в словниковому вигляді, і з семантичним зрушенням:

(2) As they got to the door, Control put his hand lightly on Leamas' shoulder.

"This is your last job, " he said. "Then you can come in from the cold. And that girl – do you want anything done about her, money or anything?"

"When it's over. I'll take care of it myself then."

[...] He nodded to Control and slipped out into the night air. Into the cold. (C.49-50)

У контексті останнього речення прикладу (3) реалізовано складний вид зрушення: заміну частини базової ФО на повний антонім та відсікання частини одержаної структури, при тому, що відсічений компонент "into the cold" демонструє і пряме, і фразеологічне значення (тобто у цьому контексті спостерігаємо так звану подвійну реалізацію компонентів ФО): персонаж-шпигун починає працювати у новій операції після тривалої перерви, під час якої він почувався вже поза професії. Водночас він дійсно виходить з приміщення на холодне осіннє повітря.

Як бачимо, у наведених прикладах при реалізаціях ФО прототипова ситуація залишається незмінною і знаходить вираження у концепті COLD (ХОЛОД). Аналіз текстового матеріалу дозволяє стверджувати, що даний концепт реалізує не тільки своє пряме, але й переносне значення, подібне до значення цього слова у виразах "холодний погляд", "холодна зустріч". Динаміку семантики даного концепту можна зобразити такою схемою:

cold → smth. /smb. unfriendly → enemy
холод → щось/хтось недружній → ворог

Слід сказати, що концепт ХОЛОД знаходить численні реалізації в тексті аналізованого роману, усього таких контекстів 27. У деяких цей концепт виражений буквально: персонаж мерзне у своїй кімнаті, де погане опалення, більшість детально змальованих подій відбуваються пізньої осені у Берліні. У деяких контекстах концепт реалізовано через переносне значення: осінній дощ; сніг; легке пальто, занадто тонке для осені; англ.: "icy October wind" (с.3) "Do you find it cold?", "Beat the cold" (с.13); "the library was... very cold" (с.25) "evening rain" (с.30) "It was bitterly cold in the room" (с.34); "Liz was shivering in her black coat" (с.103) і т.д.

Така багаторазова та різнобічна реалізація концепту дозволяє констатувати у випадках його фразеологічного вираження появу додаткових смислів. Це явище було вперше досліджено представниками Празької лінгвістичної школи у 30х рр. ХХ ст. і набуло назви актуалізації (англ. "foregrounding" – висунення): "Актуалізація – це таке використання мовних засобів, яке привертає увагу саме по собі та сприймається як щось незвичайне, деавтоматизоване" [17:355]. Наведені вище зрушення у структурі та семантиці ФО актуалізують додаткові смислові відтінки, тому що при такому використанні спостерігаємо порушення передбачуваності вихідних компонентів ФО та їх значень. Тобто ФО актуалізовано, причому вона набуває додаткової глибини: дані ФО актуалізують певні сторони одного з найважливіших концептів аналізованого роману, привертаючи до себе увагу неодноразово, вони набувають додаткової смислової глибини та входять до каркасу роману як засіб, який сприяє текстоформуванню. Наведені вище приклади переконливо демонструють креативність свідомості автора на високому рівні: такий досвід мовленнєвого будівництва створює основу для надзвичайно економічних засобів вираження необхідних концептів.

Структурні та семантичні зрушення в актуалізованих ФО є "креативною деструкцією" [2:31], тобто специфічною формою конструювання, яка актуалізує домінуючі смисли.

Зроблений у статті аналіз участі ФО з семантичними зрушеннями в актуалізації найважливіших смислів та репрезентації основних концептів художнього прозового тексту дозволяє розглядати подібні приклади використання трансформованих ФО у низці авторських мовленнєвих засобів текстоформування.

*****

1. Поставалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии)//Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.25-33.
2. Бутакова Л.О. Авторское сознание в поэзии и прозе: когнитивное моделирование: Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2001. – 283 с.
3. Колодина Н.И. Проблемы понимания и интерпретации художественного текста. – Тамбов: Изд-во Тамбовск. гос. технологич. ун-та, 2001. – 184 с.
4. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода// Вопросы языкознания – 1994. – №4. – С. 34-37.
5. Кубрякова О.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука// Вопросы языкознания. – 1994. – №4. – С.21-27.
6. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1998. – 197с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Наука, 1977. – 311 с.
8. Павленис Р.С. Понимание речи и философия языка// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М.: Наука, 1986. – С. 351-397.
9. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Наука, 1974. – 274 с.
10. Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М.: Наука, 1998. – 278 с.
11. Тармаева В.Д. Когнитивная природа фразеологического парадокса в английском языке// Автореф. дис...канд. филол. наук. – Иркутск, 1997. – 21 с.
12. Свтушина Т.О. Оказіонально-стилістичне використання фразеологічних одиниць у художніх текстах// Мова і культура/ Науковий щорічний журнал. Вип. 5. Т. VI. Мова і художня творчість. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2002. – С. 97-103
13. Пташник С.Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті// Автореф. дис...канд. филол. наук. – Львів, 2003. – 18 с.
14. Рыжкина Е.В. Фразеологическая окказиональность в английском языке: когнитивно-коммуникативные аспекты// Автореф. дис...канд. филол. наук. – М., 2003. – 24 с.
15. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1979. – 327 с.
16. Новый большой англо-русский словарь, в трёх томах (под общим руководством академика Ю.Д.Апресьяна и профессора Э.М. Медниковой). – М.: Русский язык, 2002. – том 1.

17. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – 530 с.

Матеріал надійшов до редакції 1.03.2004 р.

Кузнецова А.В. Семантический сдвиг во фразеологической единице как текстообразующее средство (когнитивный аспект).

На базе обоснования актуальности антропологического подхода к изучению художественного текста предлагается анализ потенциальных возможностей использования фразеологических единиц с семантическим сдвигом как средства текстообразования.

Kuznetsova A.V. Semantic Shift in Phraseological Unit as the Means of Text Formation (Cognitive Aspect).

The paper suggests, on the grounds of the foregrounding of the anthropological approach towards literary text study, an analysis of the potential usage of phraseological units with semantic shift, as the means of text formation.